

НАВЧАННЯ ТА ДОСЛІДНИЦЬКА ПРАЦЯ ЯРОСЛАВА ПАСТЕРНАКА
У ПЕРІОД ЕМІГРАЦІЇ (1920-1928)

У науковій біографії Ярослава Пастернака важливим періодом становлення вченого та реалізації здобутих знань стали роки перебування у Празі. Після тривалих і виснажливих випробувань у роки Першої світової війни та Визвольних змагань Я. Пастернак опинився з великою групою українських вигнанців у таборі інтернованих в місті Ліберці на території Чехо-Словацької республіки. Прихильне ставлення президента Томаша Масарика, що залишився вірним своїм гуманним слов'янським симпатіям, та уряду ЧСР дозволило численній українській академічній громаді навчатися у багатьох вищих школах Праги, Брно, Пшибраму, Подєбрад. Функціонували і суто українські навчальні заклади, зокрема Український вільний університет (УВУ), який постав 1921 р. як недержавна установа у Відні, а згодом був

перенесений до Праги; Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі та Українська господарська академія у Подєбрадах. Цікаву думку про українське студентство у столиці ЧСР знаходимо в одному з листів відомого історика Михайла Грушевського від 7 травня 1923 р. з Відня, адресованого поету Олександру Олесю: "...доходять відомости про сі "Українські Афіни" – Прагу, як там люде віддаються "наукам и искусства", не журачись нічим" [Листування..., 1997, с. 248].

Рис. 1. Листівка Я. Пастернака до І. Свенціцького
Fig. 1. Postcard from J. Pasternak to I. Sventsits'kyi

старих бараках, що залишилися ще з часу світової війни у містечку Ліберці, який став центром провінції прикордонної Судетської області ЧСР. З політичних мотивів табір отримав офіційну назву "Український робітничий табір" (Ukrajinský prácovní tábor) [Козак, 1963, с. 9]. Адміністрація табору складалася з українських старшин і безпосередньо підпорядковувалася екзильному уряду диктатора Євгена Петрушевича у Відні, дипломатичній місії Західно-Української Народної Республіки у Празі та Міністерству народної оборони ЧСР.

В нових умовах табірної життя Я. Пастернак деякий час змушений був спрямувати свою колосальну наснагу науково-дослідної праці в культурно-просвітницьку діяльність. Набутий досвід передвоєнного канцелярського урядування в Національному музеї у Львові пригодився йому у роботі на посаді архіваріуса, визнаного усією громадою [НМ, арк. 13]. У таборі були запроваджені курси вищої освіти у т. зв. народному університеті, курси вивчення іноземних мов, заснований театр і бібліотека, існували гуртки фотографії, ремісничі і спортивні секції. Чимало охочих готувалися до вступу на навчання у празькому університеті. "Військова праця в таборі заборонена отож назагал хлопці притьмом кинулися до науки", – констатував Я. Пастернак у листі до Іларіона Свенціцького [НМ, арк. 13]. Усе листування між директором НМ та Я. Пастернаком за 1920-1927 рр. вказує на одну постійну потребу останнього підтримувати контакт зі Львовом. І. Свенціцький покладав на Я. Пастернака великі й серйозні надії та небезпідставно вважав своїм найближчим, найперспективнішим помічником у музейній діяльності. Упродовж тривалого часу Я. Пастернак неодноразово читав у листах

заклики І. Свенціцького повернутися до Львова, “де дуже багато роботи а не має для неї відповідних робітників на місці” [ЩДІА, спр. 2404, арк. 24].

У вересні 1922 р. Я. Пастернак отримав право вільного пересування і змогу покинути табір для інтернованих (рис. 1). 1 жовтня він прибув до “Золотої Праги” – у його житті наступив відповідальний момент здобуття наукових вершин. Спочатку намір продовжити студії в Берліні наштовхнувся на відмову сенату УВУ надати наукову стипендію [НМ, арк. 26]. Тому, розваживши усі “за” і “проти”, Я. Пастернак вирішив залишитися у Празі і кардинально змінив напрям пошуків й тему докторської дисертації. Він записався на студії до Карлового університету: обрав за головний предмет доісторичну археологію у проф. Любора Нідерле (Lubor Niederle, 1865-1944), а за побічний – класичну археологію у проф. Гинека Високи (Huněk Vysoký, 1860-1935).

В історії розвитку прадавньої та середньовічної археології у Празькому університеті вирізняються дві постаті, що заклали основи чеської археологічної науки. Першим професором археології став Ян Еразм Воцел (Jan Erazim Vocel, 1802-1871). Після його смерті не найшлося гідного послідовника справи досліджень національної старовини. 1882 р. зусиллями чеських політичних та культурних діячів знаменитий Universitas Karolina був поділений на окремі національні навчальні заклади: німецький та чеський університети. Засновником новітньої школи національної археології судилося стати Л. Нідерле, який 1891 р. склав габілітацію на доцента кафедри антропології та праісторичної археології. У 1907 р. ним організований Археологічний семінар, а також Археологічний кабінет, який згодом перетворений на Археологічний інститут, що розмістився у старому корпусі Празького університету Klementinum. Великі зусилля дослідника були спрямовані на підготовку молодих наукових кадрів. Першою докторською дисертацією з археології була наукова робота Яна Айзнера (Jan

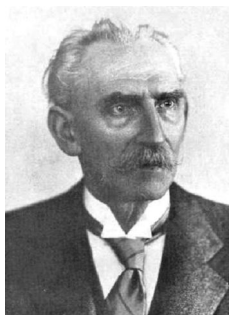

Рис. 2. Любор Нідерле
Fig. 2. Lubor Niderle

Eisner, 1885-1967) – згодом професора прадавньої та слов'янської археології у Братиславському університеті. Наступним доктором археології став учень Л. Нідерле Емануель Шіmek (Emanuel Šimek, 1883-1963), який від 1931 р. працював на кафедрі предісторії у Бернському університеті. Докторантами також були Ян Філіп (Jan Filip, 1900-1981) і Ярослав Бьом (Jaroslav Böhm, 1901-1962), що навчалися в один час з Я. Пастернаком.

Новий простір для досліджень відкрився перед чеськими вченими після здобуття незалежності у 1918 р. Особисті приятельські стосунки Л. Нідерле з президентом Т. Масариком сприяли створенню Міністерством шкільництва та освіти в 1919 р. державної археологічної експедиції при Празькому університеті.

Для Я. Пастернака настав такий бажаний та вистражданий період наукових студій. Його незмінним і впливовим наставником залишався проф. Л. Нідерле (рис. 2). Славнозвісні лекції професора, його ставлення до студентів, коли учитель не приховував перед учнями своїх знань і досвіду, викликали шире захоплення Я. Пастернака. Між ними встановилися добрі взаємини, які Я. Пастернак характеризував переконливими деталями: “у проф. Нідерле дійсно можна чогось навчитися”. В свою чергу учитель відзивався про свого студента як про “*тількиного, совісного й амбітного робітника*” і ставив завжди у приклад іншим [НМ, арк. 26, 29]. Вплив видатного чеського славіста залишив яскравий слід у житті й велике учнівське признание українського вченого: у своїх спогадах, написаних на схилі віку в Торонто, Я. Пастернак назвав його “*Мій великий вчитель*” [Пастернак, 1978, с. 65].

Не оминув Я. Пастернак відзначити й “політичні” погляди Л. Нідерле, що притаманні багатьом тогочасним європейським історикам і відомим знавцям культури слов'янських народів: “*Сильно він підштитий Москалем і у викладах своїх офіційально не знає іншого народу крім москалів на схід від Польщі, але мені обіцяв, що дасть на семінари якусь працю з області “вашої України*” [НМ, арк. 26]. Завдяки численній українській еміграції, серед якої вирізнялася наукова еліта та студентська молодь, Л. Нідерле переглянув власні хибні положення.

1922 р. за сприянням Л. Нідерле Я. Пастернак прийнятий асистентом археологічного відділу Народного музею у Празі (рис. 3). Керівником археологічного відділу музею був Альбін Стоцький (Albín Stocký, 1876-1934) – знаний фахівець у вивченні та збереженні старожитностей. Для Я. Пастернака досвід і знання А. Стоцького були завжди корисними у його науково-практичній праці під час археологічних розкопок на Градчанах, у підготовці публікацій та вивченні музейної справи у Празі. Я. Пастернак був “в сердечних товариських зносинах” з відомим чеським дослідником пам’яток середньовічної архітектури Карелом Гуттом (Guth Karel, 1883-1943) – керівником мистецького відділу Народного музею у Празі [НМ, арк.

Рис. 3. Народний музей у Празі (XIX ст.)
Fig. 3. Public museum in Prague (XIX century)

40-41]. Також неодноразово звертався Я. Пастернак до директора музейної бібліотеки проф. Ченека Зібрта (Čeněk Zíbrt, 1864-1932) та його заступника Йозефа Волфа (Volf Jozef, 1878-1937).

Другою за величиною та значенням у Празі була експозиція відомого Напрсткового музею. У колекції музею, що поповнювалася чеськими мандрівниками і вченими з різних країн світу, стараннями Франтішека Ржегоржа був сформований повноцінний народний гуцульський відділ. Я. Пастернак мав намір дати до львівської періодики інформативний нарис про експозицію української етнографії у цьому музеї [НМ, арк. 36].

З діяльністю чеських музеїв Я. Пастернак познайомився ще перебуваючи у складі австро-угорської армії в роки війни. Після тяжкого поранення у травні 1917 р. на італійському фронті він три місяці лікувався у військовому шпиталі міста Брно. Тут він мав нагоду оглянути Моравський краєвий музей та підніматися на гору Шпільберг, відому своїми похмурими арештантськими казематами. Що характерно, військові походи поручника 41-го полку піхоти приносили певні музейні “трофеї”, що могли поміститися у подорожньому наплечнику. Влітку 1918 р. Я. Пастернак, перебуваючи у відпустці у Львові, передав до НМ цінні предмети військової атрибутики, поштові картки з ілюстраціями та чимало літератури музеєзнавчого характеру. Цієї збирацької практики Я. Пастернак дотримувався під час свого побуту у Ліберцях та Празі. Придбані у різні роки книги, путівники, репродукції зберігаються нині у бібліотеці та фототеці Національного музею у Львові. Через кілька років Я. Пастернак разом з військовою групою генерала Антона Кравса перейшов на територію ЧСР і був відправлений у табір інтернованих у Ліберцях. У місті від 1873 р. існував Промисловий музей; після 1918 р. на основі давньої колекції створений Північно-чеський музей (Severočeské muzeum). Я. Пастернак, не зважаючи на тяжкі умови табірної життя, використовував кожну нагоду докладно вивчати експозицію музею та працювати у бібліотеці [НМ, арк. 10, 18.].

Я. Пастернак під наглядом Л. Нідерле розпочав роботу над дисертацією про археологію Карпатського регіону, обмеживши територіальні рамки пошуків західною межею розселення українського етносу. Восени 1925 р. Я. Пастернак склав ригорози і захистив докторську дисертацію, – 26 березня 1926 р. отримав диплом Карлового університету у Празі за підписом д-ра Карла Хитіла. Того ж року Я. Пастернака обирають дійсним членом чеського Археологічного товариства. Наукова монографія вийшла друком 1928 р. у серії Праць філософського факультету Празького університету [Pasternak, 1928]. У передмові висловлена вдячність Л. Нідерле, Я. Айзнеру, А. Стоцькому, доценту Йозефу Шрапілові. Праця містить вичерпну інформацію про відомі на той час археологічні відкриття, здійснені в Галичині, Підкарпатській Русі і Східній Словаччині від неоліту до доби слов’янських городищ. Велика увага присвячена ролі карпатських перевалів в доісторичному заселенні регіону і трансконтинентальному комунікаційно-торговельному сполученні земель.

Я. Пастернак завжди відзначався старанною працею над джерелами та історичними дослідженнями своїх попередників та колег. У науковій роботі використано значну кількість літератури німецьких, чеських, польських, угорських та українських авторів. Серед відомих і знамих імен: Теодор Момзен, Інокентій Хвойка, Любор Нідерле, Михайло Грушевський, Пауль Райнеке, Юліуш Тіррінг, Ян Айзнер, Освальд Менгін, Макс Еберт, Гордон Чайльд, Готфрід Оссовський, Вацлав Халоупецький, Теодор Легоцький, Інокентій Червінка, Йозеф Гампел, Морітц Восінський, Ярослав Палліарді; а також когорта галицьких вчених археологів: Володимир Гребеняк, Богдан Януш, Адам Кіркор, Кароль Гадачек, Влодзімеж Деметрикевіч, Ісидор Шараневич, Йозеф Костжевський, Влодзімеж Антоневич, Леон Козловський.

У 1925 р. в ЧСР урочисто відзначено ювілей Л. Нідерле. З нагоди цієї події Я. Пастернак підготував до наукового збірника на пошану вченого власну статтю [Pastermak, 1925]. Також він спробував дізнатися через І. Свенціцького про відгуки у львівській пресі про роковини чеського вченого. З свого боку Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка прийняв ухвалу про обрання проф. Л. Нідерле дійсним членом Товариства. Чеські часописи повідомили про відзначення, але диплому на підтвердження Л. Нідерле не отримав. З цього приводу Вадим Щербаківський, який тісно співпрацював з Л. Нідерле в Народному музеї у Празі, звернувся до НТШ у Львові з питанням чи не вийшло якої помилки у газеті, чи на пошті. У листі від 6 лютого 1925 р. він згадав про учасників Чеської державної археологічної експедиції (серед них Я. Пастернак і І. Борковський), підтвердив прихильне ставлення Л. Нідерле до українців, особливо в тяжкий час еміграції, і зазначив, що лекції професора *“високо об’єктивні, необычайно корисні як раз для розвитку нашої археологічної науки і навіть нашої національної гідності”* [ЦДІА, спр. 220, арк. 9].

Від початку 1925 р. Я. Пастернак, не без участі Л. Нідерле, включений до складу державної експедиції Чеського інституту археології. Йому доручено безпосереднє ведення масштабних археологічних розкопок замку на Градчанах, що чеською владою розглядался як майбутня резиденція президента ЧСР. На спеціальне замовлення президента ЧСР Т. Масарика словенський архітектор Йоже Плечник (Jože Plečnik, 1872-1957) створив генеральний проект реконструкції Празького граду. Створена Археологічна комісія, до якої входили А. Стоцький, К. Гут, В. Бірнбаум, К. Бухтела, виготовила загальний план досліджень на кілька років. Для

Рис. 4. Празький град. Археологічні розкопки
Fig. 4. Prague hill-fort. Archaeological excavations

реалізації завдання залучено до сотні робітників, а витрати на розкопки щорічно сягали півмільйона чеських корон [Пастернак, 1978, с. 67]. У червні 1925 р. на найбільшому подвір’ї королівського замку розпочалися дослідження давніх решток романських будівель: базилики та ротонди на місці катедри св. Віта і єпископської палати XI ст. (рис. 4). Обидві будівлі були сполучені підземним коридором, у якому археологи виявили місце поховань середньовічних священників за східним обрядом. Ця важлива знахідка зацікавила між іншим празького католицького єпископа-помічника Йозефа Берана, який вважав, що це єдина подібна пам’ятка на території Чехії [Пастернак, 1978, с. 67]. Я. Пастернак у листі до І. Свенціцького з гордістю писав про *“щасливий випадок якраз в пору таких важливих великих розкопок бути у Празі і брати чинну участь у дефінітивному досліджуванні замку”* [НМ, арк. 37]. Результати археологічних розкопок перевершили усі сподівання – чеська історична наука отримала переконливі докази у концепції слов’янського походження і тривалого безперервного розвитку міста.

Щоденно на розкопках під керівництвом Я. Пастернака працювало до 18 робітників. Свої нотатки й зауваження про хід робіт він вносив до польового щоденника, а увесь здобутий у землі матеріал опрацьовувався в спеціальній археологічній лабораторії, розміщеній в одному з замкових приміщень, у якій, між іншим, стажувався молодший колега Я. Пастернака Іван Борковський. Зразки гончарського посуду Х-XVII ст. наглядно продемонстрували увесь розвиток форм та орнаменту чеської та слов'янської кераміки*.

У колекції Музею НТШ у Львові міжвоєнного періоду зберігалася частина фотоматеріалів з розкопок у Празі 1926-1928 рр. Після реорганізації Музею окремі збірки світлин були вилучені, розпорошені або відправлені у спецфонди. У 1992 р. деякі фотографії повернуті відновленому Товариству (рис. 5). На звороті світлин проставлені круглі штампи колишнього Музею НТШ з інвентарним номером та власноручними підписами Я. Пастернака. Також у фонді НМ у Львові вдалося виявити фотографію внутрішнього дворика замку Градчани з двоповерховою спорудою, у якій містилася робоча канцелярія Я. Пастернака.

І. Борковський колишній стрілець УГА з семінарською учительською освітою, обрав в університеті своїм предметом археологію і розпочав навчання у проф. Л. Нідерле. Здібності і

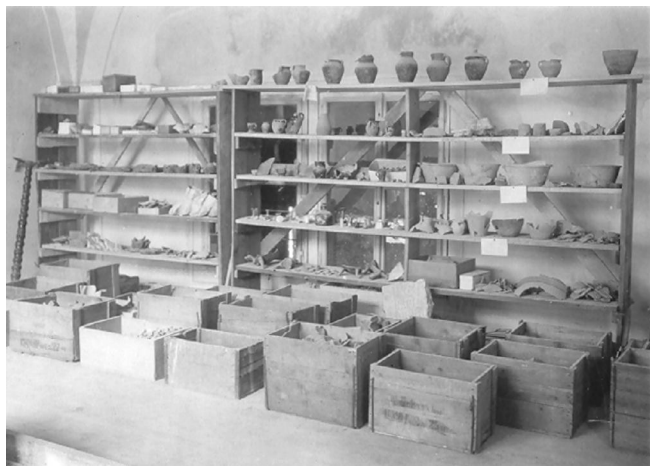

Рис. 5. Археологічна лабораторія (1926)
Fig. 5. Archaeological laboratory (1926)

перші його кроки у науці Я. Пастернак оцінював невисоко, але згодом І. Борковський висунувся на передові позиції чеської археології. Можна навіть стверджувати про властиву спадкоємність між археологами-українцями у вивченні залишків Празького граду. І. Борковський зумів продовжити дослідження і поширити їх на більшу територію і врешті подати повну картину формування укріплень Праги від часів князя Вацлава Пржемисловича [Пастернак, 1978, с. 68]. Вклад Я. Пастернака у розкриття однієї з важливих таємниць чеської історії оцінений почесною грамотою подяки з канцелярії президента Т. Масарика. І. Борковський продовжив наукове сходження у ЧСР: 1928-1929 рр. підготував і захистив докторську дисертацію про шнурову кераміку в середній Європі ("Východní oblast kulturní a otázka šňůrové keramiky"); написав ряд фундаментальних праць, серед яких "Dějiny Prahy" (Praha, 1964); та був обраний академіком Чеської Академії Наук. У 1933 р. на внесок Я. Пастернака І. Борковський обраний дійсним членом Історично-Філософічної Секції НТШ [Падох, 1980, с. 637].

Формування і наукова діяльність у Празі таких постатей археологічної науки, як Я. Пастернак, І. Борковський, а також Олега Кандиби дали підстави говорити про науковий феномен Празької школи української археології [Крушельницька, 1998, с. 638.]. Вагомою фігурою в середовищі археологів був В. Щербаківський, який приїхав до Праги вповні сформованим дослідником з солідним досвідом наукової та академічної праці. Саме його лекції мали вирішальний вплив на вибір археологічних студій О. Кандиби у Празькому університеті. У 1924 р. О. Кандиба розпочав навчання на філософському факультеті, де слухав лекції з історичної археології та історії мистецтва у Л. Нідерле, А. Стоцького, Г. Високого, Антоніна Матейчека (Antonín Matějček, 1889-1950) та Фоустека [Винар, 1985, с. 57]. 18 жовтня 1930 р. він подав на розгляд свою докторську працю "Haličská pomalovaná keramika neolitická". Під час роботи над темою дисертації про галицьку кераміку та відношення її до сусідніх культур він звертався до Я. Пастернака з проханням допомогти у протекції на перегляд археологічних

* Див.: *Borkovský I. Staroslovanská keramika ve střední Evropě: studie k počátkům slovanské kultury.* – Praha, 1940.

збірок музеїв Галичини та Варшави [ЦДІА, спр. 2403, арк. 62-63]. У 1929 р. О. Кандиба від імені Музею НТШ провадив розкопки у селі Більче-Золоте Тернопільського воєводства, результати досліджень якого він використав у своїй науковій праці, а коротке повідомлення подане у звіті про діяльність Музею НТШ [ЦДІА, спр. 2403, арк. 64]. Особисто Я. Пастернак був знайомий з Левком Чикаленком, який в 1923 р. захистив дисертацію “Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби” і отримав перший докторат з археології УВУ [НМ, арк. 57].

Теренові пошуки Я. Пастернака у ЧСР не обмежилися лише Градчанами. Він, як провідний спеціаліст Чеського археологічного інституту проводить планові дослідження у різних точках Праги. Виявлене поховання у Стржешовіцах кельтського воїна з добре збереженим залізним мечем у дерев'яній піхві привернуло увагу чеських вчених. На розкопки прибув навіть проф. Л. Нідерле з своїми співробітниками аби побачити цю унікальну знахідку [Пастернак, 1978, с. 66]. У районі Страгова були відкриті фундаменти романського монастиря XII-XIII ст (Strahovský klášter). Закладений неподалік Празького Граду князем Владиславом II монастир у сучасному бароковому стилі постав у XVII-XVIII ст. Уряд ЧСР провів конфіскацію монастирських мастків та націоналізацію культурних надбань: великої бібліотеки з старовинними ілюстрованими рукописами, давніми мапами, галереї живопису. Деякий час у приміщеннях монастиря розмістилися підрозділи Археологічної експедиції й сюди на ім'я Я. Пастернака адресувалися кореспонденції з Брно, Львова, Варшави. На старому Ринку Праги вивчав рештки житлових будівель XII-XIII ст. та костел св. Вацлава побудований у романському стилі між 1170-1181 рр. як фарний храм осади Здераз на правому березі ріки Влтави. Звіти про результати розкопок друкувалися у “Повідомленнях державної археологічної експедиції у Празі” (Zprávy Statního Archeologického Ústavu v Praze).

Одночасно з навчанням у чеському університеті Праги Я. Пастернак відвідував лекції в УВУ і слухав виклади з археології В. Щербаківського, геології – Федора Швеця, біології – Петра Андрієвського [НМ, арк. 26]. Здебільшого професори УВУ читали свої курси лекцій в аудиторіях Празького університету. Довкола УВУ гуртувалися відомі українські професори колишнього університету у Львові та діячі науки з Наддніпрянської України, що опинилися на еміграції. До них слід віднести і колишнього доцента Львівського університету, доктора географії Степана Рудницького. У липні 1923 р. проф. С. Рудницький організував першу повоєнну наукову експедицію в Карпати (маршрут проліг від місцевості Перечин до Ясіня). Разом зі студентами відомого географа у подорож вирушив Я. Пастернак, що ставив перед собою конкретні цілі, пов'язані з антропологічними, топографічними та діалектичними аспектами української присутності в регіоні. В Ужгороді до гурту подорожніх приєднався урядовець шкільної управи Підкарпатської Русі Володимир Бирчак, який пізніше залишив докладний спогад про мандрівку [Бирчак, 1943]. У своєму листі від 10 вересня 1923 р. до В. Гнатюка Я. Пастернак зауважив, що зібраний матеріал міг би дати першорядні докази з історії заселення українцями Підкарпаття, які розкрили б картину зовсім незгідну з поглядами професора Будапештського університету Олександра Бонкало [ЛНБ, арк. 20]. Очевидно, Я. Пастернак мав на увазі тенденційну мовознавчу статтю О. Бонкало, що з'явилася в німецькому науковому збірнику*.

30 травня 1923 р. на засіданні професорів філософського факультету УВУ було утворене Українське історично-філологічне товариство у Празі. Головою товариства був обраний Дмитро Антонович, секретарем Василь Біднов. УІФТ об'єднувала наукові сили, що в умовах чужини намагалися організувати й координувати діяльність українських вчених різних країн. Дійсними членами Товариства були І. Борковський, О. Кандиба, Л. Чикаленко, В. Щербаківський, Я. Пастернак. У 1934 р. Я. Пастернак підготував габілітаційну роботу для отримання посади доцента доісторичної археології УВУ у Празі. У ній Я. Пастернак вперше вжив новий археологічний термін “український гальштат”, який стосувався пам'яток білогрудівської культури [Пастернак, 1961, с. 283]. Посвідчення про надання *veniam docendi* за

* Див.: *Bonkáló A. Die Ungarländischen Ruthenen // Ungarische Jahrbücher. – Berlin-Leipzig, 1922. – Bd. 1.*

підписом декана філософського факультету Дмитра Дорошенка датоване 16 березня 1935 р. [Винар, 1976, с. 115]. У 1946 р. Я. Пастернак іменованій звичайним професором УВУ, що після закінчення другої світової війни був переміщений до Мюнхена.

Я. Пастернак постійно стежив за просвітницьким та видавничим рухом на Підкарпатській Україні. Одразу після призначення його референтом “Культурно-просвітнього кружка” в таборі інтернованих в Ліберці він розпочав збирати матеріали, що стосувалися української музейної справи в Ужгороді. На той час у місті зосередилися відомі діячі культури та науки, що впроваджували ідею організації нового музею та охорони пам’яток. Серед багатьох ентузіастів Я. Пастернак у своїх листах згадував імена Антона Дівнича, Івана Панькевича, Михайла Новаківського, Володимира Залозецького. Спеціально була створена музейна комісія, що займалася створенням державного музею. Старовинні речі, серед них цінні рукописи, ікони, дерев’яні вироби, зібрані в ужгородському василіянському монастирі, стали зав’язком збірки. Вивчав Я. Пастернак і колекцію Музею ім. Т. Легоцького у Мукачеві, що за рівнем та насиченістю експозиції не поступався фаховим музейним інституціям ЧСР. Відомий місцевий історик Тиводар Легоцький (Lehoczky Tyvodar, 1830-1915) заснував у 1907 р. Музейне товариство, зібрав велику колекцію археологічних та етнографічних матеріалів, які зберігалися спершу у його будинку, і на основі якої пізніше був організований історичний музей.

Питанню охорони пам’яток в регіоні значну увагу надавав відомий мистецтвознавець В. Залозецький, який опублікував ряд статей у часописах на цю тематику [Залозецький, 1923]. У 1924 р. В. Залозецький опинився у Празі, де був прийнятий в УВУ доцентом історії мистецтва. Під час археологічних розкопок на Градчанах активно цікавився ходом та результатами досліджень Я. Пастернака [НМ, арк. 37]. Після повернення з еміграції до Львова В. Залозецький став одним із авторитетних українських мистецтвознавців, професором Богословської академії.

Проблеми Закарпатської України завжди залишалися в полі зору наукових досліджень Я. Пастернака [Pasternak, 1936]. Восени 1938 р., коли у Празі на порядок денний постало питання надання автономії Підкарпатському краю, у середовищі львівських учених виник задум підготовки наукового збірника про матеріальне і духовне життя українського населення. Серед авторів відповідне місце зайняв авторитетний знавець доісторичного минулого Карпат Я. Пастернак [Пастернак, 1939].

4-8 червня 1924 р. у Празі на пропозицію відомого сербського ученого Йована Цвіїча відбувся перший великий з’їзд слов’янських географів та етнологів. На цей науковий форум прибуло багато делегатів з Польщі, Болгарії, Югославії, також взяли участь російські діячі науки з Праги та Парижу. На відкриття конгресу в “салі Пантеон” Народного музею з привітальним словом виступили міністр шкільництва і народної освіти ЧСР Іван Маркович (Ivan Markovič, 1888-1944), ректор Карлового університету Францішек Пастрнек (František Pastrnek, 1853-1940), президент Чеської АН Йозеф Зубатий (Josef Zubatý, 1855-1931). Українські установи на з’їзді представляли від УВУ Олександр Колесса, від НТШ – Кирило Студинський. У 1926 р. вийшов у світ науковий збірник “Sbornik I sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze 1924”, в якому надруковані матеріали й українських авторів (С. Рудницького, О. Колесси, К. Студинського, І. Раковського, В. Кубійовича, В. Тимошенко, Л. Білецького, Ф. Колесси, В. Січинського, В. Щербаківського. Я. Пастернак готувався виступити від імені УВУ з доповіддю: “В червні буде в Празі зїзд міжнародний етнографів та етнологів; до співучасті запрошений і наш універзитет. На візванє проф. Рудницького і Колесси ладжусь і я на него з відчитом” [НМ, арк. 32]. Під час роботи з’їзду він зустрівся з багатьма діячами науки, зокрема розмовляв з Я. Чекановським, який пропонував місце в університеті Познаня, а також з головою НТШ К. Студинським, що запевняв і обіцяв створити йому після повернення до Львова усі умови для праці в Музеї НТШ [НМ, арк. 36].

Празький період в житті Я. Пастернака, як і всієї української еміграції, відзначений колосальним впливом суспільних процесів, що відбувалися у Радянській Україні. “Новий курс” українізації радянського уряду, озвучений комуністичними лідерами Християном Раковським та Дмитром Мануїльським, створив передумови агітаційної акції серед широких кіл

громадськості в ЧСР [Українське слово, 1922]. У травні 1924 р. партійна конференція КП(б)У прийняла відозву до української інтелігенції з закликом повертатися в Україну. Активно провадив політику рееміграції секретар посольства Наум Калюжний у представництві ССРСР у Празі. Йому вдалося поширити серед української молоді погляди лівої орієнтації і намовити чимало українців на виїзд до УРСР. Я. Пастернак, очевидно, також розглядав можливість переїзду до Харкова чи Києва на постійне місце проживання. Важливим у його науковій праці у Празі були бібліографічні огляди публікацій археологічних досліджень в Україні [Pasternak, 1926]. На початку 1926 р. Я. Пастернак повідомив І. Свенціцькому вістку від С. Рудницького, який у жовтні 1925 р. на запрошення радянського уряду переїхав до Харкова, й писав до Праги, що його *“приняли дуже добре та призначили зараз першу платню 400 карбованців місячно”* [НМ, арк. 42]. У своїй відповіді І. Свенціцький зазначив: *“Впрочім треба Вам децю попрацювати і для рідної археологічної науки пером і тим робом заявити себе перед великою Україною, де в літі 1927 р. буде археологічний зїзд, на який належить Вам поїхати, а може з него і не вернете, загрявши в Ольвії, або на Херсонщині”* [ЦДІА, спр. 2404, арк. 77].

У 1926 р. чеський уряд прийняв рішення про ліквідацію останнього українського табору інтернованих у Йозефові. У липні 1926 р. місто Йозефів відвідав президент ЧСР Т. Масарик, якого разом з місцевим населенням вітали українські ветерани УГА на чолі з комендантом табору сотником Іваном Козаком. 16 липня 1926 р. на Радянську Україну відїхав останній транспорт стрільців і старшин [Діло, 1926]. Увесь зібраний музейно-архівний матеріал був переданий на зберігання у фонди Українського музею визвольної боротьби у Празі (це понад п'ять з половиною тисяч одиниць зберігання) [Вісти, 1925, ч. 2, с. 3]. Перші загальні збори ініціативної групи відбулися 25 травня 1925 р. Причетність Я. Пастернака до організації музею висловлена ним у листі до І. Свенціцького наступною фразою: *“Український Музей в Празі перебрав цілий мій йозефівський таборовий архів, який я складав два роки. За те мене тепер ані не запросили до співробітництва”* [НМ, арк. 41]. Завідувачем військового відділу став генерал Михайло Омелянович-Павленко, а над упорядкуванням колекції працював колишній фронтний знайомий Я. Пастернака сотник Корнило Купчанко [Вісти, 1925. Ч. 2. С. 1]. У 1927 р. К. Купчанко повернувся до Чернівців, де заснував “Спілку збирачів старовини і любителів науки народовідання”. Під егідою цього товариства у місті організовано Український музей, що розмістився спочатку в Народному Домі, а пізніше у бурсі ім. Ю. Федьковича. К. Купчанко завжди підтримував зв'язки з Я. Пастернаком і консультувався у справі організації музею в Чернівцях [Купчанко, 1928].

Перебуваючи у Празі, Я. Пастернак вів досить жваве листування зі своїми давніми львівськими знайомими. На прохання відомого літературознавця Михайла Возняка Я. Пастернак намагався віднайти документи у справі спадщини Пантелеймона Куліша. У своєму листі від 9 травня 1927 р. він детально описав власні пошуки у бібліотеці та архіві чеського Народного музею, при цьому змушений був визнати, що вони не увінчалися успіхом: *“Значить ся, що Куліш навіть не переписувався ніколи з Музеєм”* [ЛНБ, ф. 29, спр. 417, арк. 4]. У справі листування письменника Миколи Федюшка (Євшана) та чеськомовних публікацій до бібліографії Івана Франка звертався до Я. Пастернака Володимир Дорошенко [ЦДІА, спр. 2403, арк. 26-28]. З редактором “Записок НТШ” Іваном Крип'якевичем Я. Пастернак обговорював питання публікації оглядів наукової літератури з археології [ЦДІА, спр. 2403, арк. 71-71].

На території ЧСР перебував рідний брат Я. Пастернака Северин, який наприкінці 1921 р. вирішив навчатися у Гірничій академії у Пшібрамі. Тут група українських студентів заснувала наукове товариство “Каменярі”, до якого окрім Северина Пастернака входили Євген Чайківський, Дмитро Гижя, Володимир Телятинський. У підготовці своєї докторської дисертації Я. Пастернак не раз звертався до свого брата і той завжди надсилав виписки з необхідних наукових праць [ЦДІА, спр. 2404, арк. 43]. Пізніше, коли Северин повернувся до Львова, секретар товариства В. Телятинський продовжував інформувати Я. Пастернака про археологічні новини, зокрема у жовтні 1927 р. надіслав у листах з Пшібраму газетні вирізки про розкопки проф. Ботенкова на Сухому Лимані та дослідження єгипетських мумій проф. медицини Гайдельберзького університету д-ра Ганса Заха [ЦДІА, спр. 2404, арк. 82, 83].

Підтримував Я. Пастернак тісний контакт зі своїми чеськими та польськими колегами Я. Айзнером з Братіслави, І. Червінкою з Брно, В. Антоневичем з Варшави. У їх листуванні обговорювалися різносторонні поточні питання наукових досліджень і проблеми, що поставали перед дослідниками.

Допомагав Я. Пастернак директору І. Свенціцькому у розповсюдженні львівських видань НМ. У Празі реалізацією українських книг займалися місцеві підприємці-видавці Франтішек Топіч, Йозеф Вілімек, Богуслав Шімачек, Павло Фейгл та Павло Богацький у книгарні Громадського комітету. У 1926 р. у Празі відбулася велика міжнародна книжкова виставка, на якій Я. Пастернак представив примірники НМ в окремому українському відділі [Галушинський, 1926]. З 1924 р. Я. Пастернак – член югослав'янсько-українського “студентського клубу” в Празі [ЦДІА, спр. 2404, арк. 36], і активний учасник товариства прихильників старої Праги [ЦДІА, спр. 2404, арк. 45].

Безвідрадні умови наукової праці у Галичині, окупованій Польщею, стримували довгий час Я. Пастернака від повернення на Батьківщину. *“Коли я зачав тепер оглядати ся за якоюсь посадою в чеській республіці по укінченню студій, так в першій мірі навели мене на сю думку матеріальні причини. Іменно хто лиш приїде зі Львова, той оповідає, що Музей тепер матеріально дуже зле ситуований, так що Ви самі не маєте прямо з чого жити, а не то, щоби Музей міг приймати тепер ще й мене за сталого урядника. Ті вістки збили мене з пантелику і тому, нехотячи вертати до краю та сидіти там хиба безчинно на татовім хлібі, рішив ся я старати ся о яке місце фахове в Чехії, аби раз мати удержанє відповідне, а по друге приготувлятись дальше теоретично й практично до майбутньої праці в ріднім краю”* [НМ, арк. 29]. Наприкінці 1927 р. Я. Пастернак остаточно вирішив повернутися до Львова. Свій докторат здобутий у Празькому університеті, Я. Пастернак намагався нострифікувати у вищому навчальному закладі Польщі. Його студентський товариш В. Антоневич зачитав реферат наукової роботи на засіданні професорського складу Варшавського університету. Ступінь доктора Я. Пастернака був одногосно підтверджений [ЦДІА, спр. 2404, арк. 17]. До Львова Я. Пастернак разом з дипломом привіз, мабуть, найважливіший документ – рекомендацію проф. Л. Нідерле з оцінкою його тривалої праці в державній археологічній експедиції ЧСР [Винар, 1976, с. 115]. А повернення на рідну землю він пов'язував з однією метою – відкриття головної таємниці княжого Галича залишків Успенського собору. Свій прагматичний план Я. Пастернак одразу виклав на сторінках преси [Пастернак, 1928].

У тривалому процесі наукових студій Я. Пастернак пройшов складний період, що розтягнувся майже на два десятиліття. Свої перші наукові здобутки, здійснені у Львові під час навчання в університеті та намір в перспективі співпрацювати з Національним Музеєм, йому довелося корегувати і пристосовувати до обставин воєнного часу та вимушеної еміграції. Військова епопея УГА завершилася для Я. Пастернака в таборах інтернованих на території ЧСР. Для багатьох вихідців з Галичини постала нагальна дилема: або вертатися до краю, окупованого Польщею, або zostаватись і влаштовувати подальше життя на чужині. Я. Пастернак не залишав думки продовжити навчання і зумів у непростий час використати нагоду для опрацювання докторської роботи, пов'язаної з історією України. Здобуті знання та практичні навички пригодилися згодом у плідній праці на посаді директора Історико-культурного Музею НТШ у Львові та сенсаційних археологічних розкопках у Крилосі.

Уся наукова спадщина Я. Пастернака 1930-40-х років засвідчила про високий рівень підготовки дослідника, який після повернення до Галичини розгорнув різносторонню діяльність і зумів здійснити чимало задумів. Випускник Празького університету Я. Пастернак зайняв високе місце в археологічній науці Львова, де у міжвоєнний період продовжували домінувати науковці польської археологічної школи. Сумлінне вивчення пам'яток минулого дало можливість вченому проаналізувати увесь комплекс археологічних культур західного регіону України і підтвердити автохтонну концепцію етногенези місцевого населення та формування слов'янських племен.

Зібраний у львівських архівних та бібліотечних збірках документальний матеріал дав змогу об'ємніше відтворити усі важливі моменти життя і діяльності Я. Пастернака у Празі. При

вивченні низки спогадів, особистого листування, газетних публікацій, музейних колекцій з'явилося чимало деталей, які доповнюють й уточнюють загальноприйняті думки стосовно спеціалізації Я. Пастернака як дослідника української старовини. Багате листування з відомими діячами науки і культури розкриває широке коло контактів і містить докладну інформацію про погляди на вужчі питання, які цікавили вченого. Найповніше нами використане листування з директором НМ у Львові І. Свенціцьким, яке без винятку можна розглядати як важливе джерело до біографії Я. Пастернака саме у період еміграції. Поза увагою залишилася значна частина епістолярної спадщини, яка стосувалася співпраці з професором Я. Айзнером. Також чимало важливих і не використаних історичних документів слід очікувати в наукових закладах Праги, а саме в архіві Чеської археологічної експедиції та державному архіві Празького граду*.

ЛІТЕРАТУРА

ЛНБ. Відділ рукописів

Ф. 29 (Михайла Возняка)

Ф. 34. (Володимира Гнатюка)

НМ у Львові. Відділ рукописів.

Од. зб. 521.

ЦДІА у Львові.

Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка). Оп. 1.

Бирчак В.

1943 Професор Степан Рудницький // *Краківські вісті*. – Краків. – №. 162. – С. 4-5; №. 163. – С. 3-4.

Винар Л.

1976 Біографічні і бібліографічні матеріали Ярослава Пастернака // У кн.: *Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях*. – Нью Йорк-Торонто-Париж-Мюнхен. – С. 115.

1985 Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби // *Український історик*. – Нью Йорк-Торонто-Мюнхен. – №. 1-4. – С. 57.

Вісти Музею визвольної боротьби України

1925 – Прага. – Ч. 2. С. 3.

Галуцинський М.

1926 Книжкова виставка у Празі та загальні помічення з Конгресу // *Львів*. – № 167. – С. 2-3.

Діло

1926 З табору Йозефів // *Діло*. – №. 158. – 21 лип. – С. 3

Залозецький В.

1923 Музеї та охорона пам'яток старини на Підкарпатській Україні // *Літературно-науковий вістник*. – Львів. – Т. 79. – Кн. IV. – С. 331-337.

Козак І.

1963 Український військовий табір у Ліберці // *Вісті комбатанта*. – Лондон. – №. 4. – С. 9.

Крушельницька Л.

1998 Праця українських археологів в еміграції (В. Щербаківський, Л. Чикаленко, І. Борковський) // *Записки НТШ*. – Львів. – Т. ССXXXV. – С. 638.

Купчанко К.

1928 Український музей народівідання в м. Чернівцях. – Чернівці. – 48 с.

Листування Михайла Грушевського

1997 – Київ-Нью Йорк-Париж-Торонто-Львів. – Т. 1. – С. 248.

* Минулого року у столиці Чеської республіки відзначено вісімдесятилітню річницю від початку археологічних досліджень на Градчанах. З цього приводу з'явилося ряд публікацій на цю тему. Див.: *Frolík J. 80 let archeologického výzkumu Pražského hradu // Akademický bulletin. Praha, 2005. No. 6; Frolík J., Smetánka Z. Archeologie na Pražském hradě. Praha, 1997).*

Падох Я.

- 1980 Археолог Іван Борковський: Дослідник Празького королівського замку // Harvard Ukrainian Studies. Cambridge. – Vol. III-IV. – P. 627-637.

Пастернак Я.

- 1928 Середньовічні розкопки на Празькому Граді та майбутні в Крилосі // Діло. – Львів. – № 91. – С. 2.
1939 Найстарші часи Карпатської України // Карпатська Україна. Географія. Історія. Культура. – Львів. – С. 81-87.
1961 Археологія України. – Торонто. – С. 283.
1978 Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен. – №. 1-3.

Українське слово

- 1922 Про “зміну вік” // Берлін. – № 138. – С. 1.

Pasternak J.

- 1924 Únětické sídliště ve Vysočanech // Památky archeologické. – Praha. – R. XXXIII. – Nr. 3-4. – S. 335-338
1925 Karpatská Rus v mladší době kamenné // Niederlův Sborník. – Praha. – S. 150-155.
1926 Prehistorická archeologie na sovětské Ukrajině v letech 1925-1926 r. // Obzor prehistorický. – Praha. – S. 80-81.
1928 Ruské Karpaty v archeologii. – Praha. – 212 s.
1936 Pravěké styky Podkarpatské Rusi a Haliče // Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. – Bratislava. – S. 97-99.

Taras ROMANJUK

JAROSLAV PASTERNAK'S STUDY AND RESEARCH ACTIVITY DURING
EMIGRATION PERIOD (1920-1928)

Important period of Jaroslav Pasternak's scientific studies during years of emigration is described in the paper. His study in Karl University in Prague (professor Lubor niderle taught him) and research work on Prague hill-fort greatly influenced his scientific development. After his return to L'viv J. Pasternak began intensive scientific activity.